

УДК 316.244

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ УСНОЇ ІСТОРІЇ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ ЯВИЩА КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ В ХАРКОВІ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ 1941-1943 РР.

С. Г. Крижний

*Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна
krygny72@ukr.net*

Розглянуто застосування методів усної історії у вивченні явища колабораціонізму за умов окупації Харкова під час Другої світової війни. Зазначено, що для вивчення радянського суспільства наявні джерела досить незначні. Тому цінними є ті особисті документи, мемуари, записки, щоденники тощо, що збереглися, а також матеріали інтерв'ю та бесід з очевидцями тих подій. Наголошено, що через надзвичайну різномірність джерел важко змалювати цільну картину повсякденного життя в окупованому Харкові.

Ключові слова: усна історія, окупація, стратегії виживання.

Перемога у війні 1941–1945 рр. не просто центральний смисловий вузол радянської історії, початої жовтневою революцією і завершеної розпадом СРСР. Фактично це єдина точка опори національної самосвідомості пострадянського суспільства. Наприклад, у 1989 р. головною подією ХХ ст. 77 % респондентів Всеросійського центру дослідження громадської думки (ВЦДГД) назвали Другу світову війну, у 2006 р. – 83 % [1, с. 164].

Ця перемога не просто завершувала війну. Вона закривала від аналізу всю тему війни, виправдовуючи всю радянську тоталітарну партійну систему, всі військові невдачі перших років, блокуючи будь-які спроби раціонального вивчення того періоду.

Пам'ять про війну в масовій свідомості пов'язана з величезною кількістю різних табу і психологічних заборон. Однією з тем, що не підлягають вивченню в радянській історіографії, була тема фашистської окупації, а якщо цю тему і порушували, то тільки в контексті руху опору.

Тематика, пов'язана з окупаційним режимом, була небажаною з політичного погляду. Адже на довгий час у сфері антагоністичного соціально-політичного режиму виявилася велика частина території (1900 тис. км²) і населення (понад 80 млн) Радянського Союзу. В умовах сталінського тоталітарного режиму з його маніакальною підозрілістю, постійним пошуком ворога всі ці люди автоматично втрачали довіру влади, а будь-які суспільно-політичні процеси, що відбувалися на окупованій території, окрім, звичайно, контрольованого комуністичною партією партизанського і підпільного руху, вважалися не належними для вивчення істориками. За словами Л. Гудкова: “За таких умов вищі соціетальні або загальнонаціональні цінності артикулюються тільки в екстраординарній модальності, а саме: в подвигу, самопожертвуванні, спасінні, прориві в нову реальність

та в зреченні від буденності й повсякденності, в нехтуванні “нормальним життям”. Екстраординарність – модус та умова відтворення таких цінностей. І навпаки, повсякдення не лише культурно не санкціонувалося й ідеологічно не забезпечувалося, але й тривалий час трактувалося як низьке, руйнівне чи навіть вороже начало. “Міщанство”, “обивательщина” – ось універсальні жупели всіх ідеологічних компаній радянської епохи. Звісно, від “надзвичайності”, зведеної в соціально-політичний культ, було недалеко від виправдання нескінченного масового терору” [2, с. 38–39].

У реаліях сьогоденної незалежної України тема війни і тема подій, що відбувалися на окупованій території нашої країни, вносить додаткове роздратування і в без того неспокійне суспільство. Це відбувається тому, що українське суспільство не досягло консенсусу з оцінки учасників тогочасних подій. Тому проблеми шестидесятирічної давності перенеслися в наш час (доля “остарбайтерів”, полонених, депортованих народів, ставлення до діяльності ОУН-УПА). Особливе місце в цьому списку тем займає тема колабораціонізму, тобто співпраці населення з німецькою військовою і цивільною владою.

Масштабність цього явища не дає підстав уважати проблему другорядною, а факти поодинокими.

Сам термін “колабораціонізм” (від франц. *colaboration* – співпраця) саме в такому негативному аспекті почали вживати після підписання капітуляції Франції 1940 р. В обмін на збереження частини французької території неокупованою, де пізніше створений так званий уряд Віші на чолі з маршалом А. Петеном, сторони проголосили колабораціонізм політичним принципом у своїх взаємостосунках. Та оскільки переможена і деморалізована Франція перебувала щодо Німеччини в нерівному становищі, то в поняття “колабораціонізм” було привнесене суто політичне значення абсолютної військово-політичної капітуляції перед гітлерівською Німеччиною [3–8].

Історія Другої світової війни свідчить, що з колабораціонізмом довелося зіткнутися практично всім країнам, території яких зазнали окупації з боку Німеччини та її союзників. Радянський Союз у цьому не був винятком.

Підґрунтя для колабораціонізму утворювало історично заплутане і додатково загострене Версальським договором територіально-етнічне розчленування тодішньої Європи. Довільно проведені державні кордони, що розділяли століттями складені єдині економічні простори, і створені штучно етнічні анклави, асиміляційна політика державних органів багатьох країн, що отримали необмежену владу над цими анклавом, штучне утворення мультиетнічних державних об’єднань стимулювали нестійкість європейської міждержавної системи, жили відчуття неминучості змін. Реакцією на все це було помітне зростання націоналізму серед етнічної більшості відповідних країн.

Важливу роль в утвердженні відчуття неминучості й необхідності змін відіграла соціальна напруженість, що набирала силу. Роки, які передували початку Другої світової війни, були часом глибокої суспільної диференціації. Соціально благополучні верхи суспільства всерйоз побоювалися, що масові народні рухи, які виступали в більшості під лівими прапорами, поставлять під сумнів їхні панівні позиції. Звідси стійкі симпатії цих верхів до правих екстремістів, що діяли як рішучі захисники традиційних соціальних порядків навіть у тих випадках, коли вони, не маючи значного впливу всередині країни, закликали на допомогу зовнішні сили, що виступали не тільки як партнери, а і як поневолювачі.

Німеччина, захоплюючи сусідні країни і проводячи в них окупаційну політику, враховувала ці сприятливі для неї обставини. У деяких випадках частково були задоволені сепаратистські прагнення окремих етнічних меншин (особливо тоді, коли йшлося про німецькі або квазінімецькі етнічні групи – австрійців, судетських німців, сілезців, познанських німців, так званих фольксдойче та ін.). В інших випадках надавали підтримку спеціально відібраним меншинам, які використовували для утримання в покорі більшості. Наприклад, серед поляків усіляко підтримували антиєврейські настрої, аж до прямої провокації участі польських громадян у єврейських погромах. На поляків же нацьковували західноукраїнське населення. В Югославії окупаційні власті всіляко сприяли конфронтації хорватів і сербів, сербів і албанців. Для придушення партизанського руху використовували козацькі частини (офіційна німецька пропаганда козаків уважала окремою нацією). В Центральній Європі розпалювали ворожнечу між румунами й угорцями, угорцями і словаками та іншими народами. У цьому разі окупаційні власті виступали то як посередники, то як захисники або однієї, або іншої сторони.

Багато політичних лідерів колоніальних країн сприйняло А. Гітлера як визволителя від колоніального ярма (передусім англійського та французького), тобто як свого союзника. Війна підсилювала надії цих країн на створення власної національної держави. Зокрема, лідер індійських націоналістів Ч. Бос дотримувався постулату: “ворог мого ворога – мій друг” [9, с. 164]. Шукаючи підтримки, він у березні 1941 р. побував на аудієнції у Гітлера [10, с. 247]. Потім Ч. Бос почав орієнтуватися на Японію. Подібне прояпонське становище у війні зайняли майбутній перший президент незалежної Індонезії Сукарно, національний герой Бірми Аун Сан [11; 12]. На початку 1942 р., коли Е. Роммель безпосередньо загрожував британській колонії Єгипту, то не тільки майбутні єгипетські лідери Г. Насер, А. Садат, а й єгипетські міщани і фелахи прагнули, щоб німецькі танки якнайшвидше ввійшли в Каїр та Александрію [13, с. 345]. Отже, поневоленими народами рухали не симпатії до Берліна чи Токіо, а ненависть до колоніального ярма, прагнення визволитись.

Реакція німецької влади на добровільну співпрацю населення значно відрізнялася залежно від території, колабораціонізм у військовій і політичній сфері свідомо обмежувався німецьким командуванням. Я. Грицак зазначив, що “міра колаборації найчастіше визначалася не поневоленими народами, а окупаційним режимом. Часто говориться про те, що найменшу схильність до колаборації з німцями проявили поляки. Але те, що Польща стала краєм без свого Квіслінга і Петена, як слушно зазначив Я. Куронь, не було виключною заслугою поляків – цього не хотіли самі німці, які дивилися на цю країну виключно як на терен колонізаційної експансії” [14].

Цивільний колабораціонізм був поширений всюди, якоюсь мірою він був вимушеним, але міг набувати і форми військово-політичної співпраці. З огляду на це дуже показові слова А. Верта, англійського журналіста, що понад 25 років жив у Франції: “В окупованій країні так чи інакше майже всі вимушені волею-неволею “співпрацювали” якоюсь мірою з державою-окупантом. Французький робітничий клас, хоча і проти свого бажання, сприяв німецьким військовим зусиллям, або працюючи на заводах Франції, або покірно відправляючись на примусові роботи до Німеччини; і лише порівняно невелика кількість робітників – одні з особистих причин, інші з відчуття патріотизму – ховалася в макі (тобто в партизан. – С.К.). Французький клас підприємців більш-менш добровільно “співпрацював” з німцями; селяни, можливо, брали з німців дорого, але все ж продавали

їм продукти. Під час німецької окупації величезні статки наживали підрядчики, що допомагали будувати “Атлантичний вал”, власники нічних шинків, ресторанів, що забезпечувалися з “чорного ринку”, і публічних будинків, що обслуговували німецьких окупантів. Дрібні фермери і м’ясники Нормандії, декілька років продаючи соковиті біфштекси ресторанам, що торгували за спекулятивними цінами в голодному Парижі, виявилися до кінця війни власниками замків або розкішних готелів на наймодніших курортах... Без перебільшення можна сказати, що вся нова буржуазія виникла в результаті німецької окупації” [15, с. 131].

Необхідно зазначити, що саме цивільний або економічний колабораціонізм найважчий для вивчення. Іноді дуже складно, а то і майже неможливо виявити ту грань, яка відділяє просту взаємодію з окупаційними властями від співпраці з ними. “Мабуть, все ж таки не будь-яку співпрацю з ворогом можна кваліфікувати як колабораціонізм. Якби це було так, то колабораціоністами могли б уважатися всі народи окупованих країн, зокрема 80 млн. радянських людей. Адже вони, перебуваючи під владою окупантів, не могли не взаємодіяти або навіть не співробітничати з ними в яких-небудь формах, хоча б заради власного виживання”, – відзначає М. Семиряга [16, с. 11]. Я. Грицак зазначив, що “колаборація з окупаційним режимом мала різні виміри і не обов’язково означала солідарність з ідеологією та практикою фашизму. Одні колабораціоністи робили це ради кар’єристських міркувань чи жадоби багатства, інші ж – просто заради врятування свого життя, ще інші – ради досягнення своїх власних політичних цілей” [14].

Проте саме цивільний колабораціонізм набув найбільшого поширення, формально і потенційно живлячи решту форм співпраці. Масштаби ж такої співпраці були тісно пов’язані з окупаційною політикою загарбників: “Німецька ж окупація з її досі небаченою жорстокістю привела до колаборації у небачених досі масштабах. Фашистське командування трактувало свої дії на Сході не просто як чергову військову кампанію, а як війну тотального винищення (Vernichtungskrieg). Німцям не просто йшлося про встановлення свого контролю над цією територією, а про свідоме винищення кількох мільйонів полонених і цивільних громадян, зарахованих у категорію “недолюдей” (Untermenschen). З огляду на особливо жорстокий характер окупаційного режиму для жителів Східної Європи питання не стояло: “колабораціонувати чи не колабораціонувати?”, а “як вижити?”. Вибір можливостей був мінімальним. Народи Східної Європи були буквально розчавлені між двома тоталітарними режимами” [14].

Література про колабораціонізм в Європі представлена достатньо широко. Найбільша увага до цієї проблеми є у французькій історіографії. Стійкий інтерес зберігається в англійській, німецькій, італійській, польській і норвезькій історіографіях, що цілком пояснюється історією цих країн періоду війни. Досвід зарубіжних дослідників украй корисний у разі вивчення того ж феномена на території СРСР, у тому числі і Україні, оскільки з’являється змога порівнювати масштаби колабораціонізму в різних країнах, простежити еволюцію в політиці окупаційних властей.

Сам по собі термін “колабораціонізм” стосовно території СРСР в західній історіографії широко не вживають. Значна частина зарубіжних дослідників, приділяючи увагу військовим і політичним аспектам співпраці радянського населення з німецькими військовими і цивільними властями, схильна розглядати таку співпрацю не як колабораціонізм, а як рух за визволення. У цьому контексті не можна не погодитися з тезою одного з російських військових істориків М. Семиряги: “Колабораціонізм –

поняття суто політизоване, і його неможливо вживати, не стаючи на позиції тієї або іншої воюючої сторони” [16].

Такий же заполітизований підхід характерний і для більшої частини історичних праць західних істориків, присвячених проблемі колабораціонізму в Україні.

Радянська історіографія також завжди була крайньо однобічною. На тему колабораціонізму, по суті, як і на весь період окупації, було накладене табу. Дозволяли говорити про “зрадників”, “посібників окупантів”, “антирадянських елементів” як про поодинокі прояви співпраці з німцями. На жаль, це було далеко від реальності, адже “за чисельністю громадян, які в різних формах співпрацювали з окупантами, Радянський Союз стоїть на першому місці серед інших країн Європи, що піддалися окупації” [16].

Ситуація значно змінилася в останні два десятиліття. За умов ідеологічного плюралізму і багатопартійності сучасного українського суспільства виникли умови для перегляду смислового навантаження старої радянської історіографії, розвінчання тих її положень, які не відповідали правді історії. Схожі процеси відбулися і в інших республіках колишнього СРСР. Кожна історіографія пішла в самостійне плавання, де головним чинником є не панівна раніше “соціалістична ідея”, а національна історія. З цих же позицій багато істориків пострадянських держав розглядали й етап німецької окупації під час Другої світової війни, причому акцент робили саме на подіях, що відбувалися на відповідних територіях нинішніх незалежних держав. Наприклад, якщо порівняти сучасну історіографію колабораціонізму Росії й України, то можна побачити великий інтерес в першій до історії власовського руху; подій, що відбувалися в республіках Північного Кавказу і козачих регіонах; кількості радянських громадян, що воювали у рядах вермахту і СС; проблеми переходу радянських полонених на військову службу до супротивника; історії формування і бойових дій добровольчих національних легіонів з громадян СРСР.

Особливо треба згадати книгу М. Семиряги “Колабораціонізм. Природа, типологія і прояви в роки другої світової війни” [16]. У цій праці розглянуто практично всі аспекти проблеми колабораціонізму в окупованих країнах, проаналізовано поведінку людей, що співпрацювали з загарбниками, брали участь у злочинах, в збройних виступах проти армій країн антигітлерівської коаліції.

Привертає увагу міркування автора щодо учасників колабораціонізму, ролі локальних конфліктів, особистих мотивів людей, що брали участь у ній. М. Семиряга наголосив, що підходи до цього явища здебільшого вкрай політизують. Однак вивчення цієї теми повинне бути комплексним, необхідно враховувати всю сукупність чинників, проявів і тенденцій, пов’язаних зі співпрацею громадян з окупаційними властями. Особливу увагу автор приділив Радянському Союзу. На його думку, “колабораціонізм радянських громадян був породжений не стільки симпатіями до фашистської ідеології і гітлерівської Німеччини, скільки тими соціально-політичними і національними умовами в СРСР, які були створені сталінським режимом... При цьому в поведінці частини колабораціоністів не виключалися, зрозуміло, честолобні і кар’єристські мотиви, а також суто психологічні причини: страх перед лютою жорстокістю фашистів, прагнення захистити і врятувати свої сім’ї, просто вижити в немислимо важких умовах окупації. Саме в цьому полягає специфіка витоків колабораціонізму в Радянському Союзі, на відміну від інших європейських країн, де частина населення підтримувала нацистські гасла “расової близькості” (Данія, Норвегія), про “нову Європу” і деякі інші” [16].

М. Семиряга схарактеризував феномен колабораціонізму і розрізняв його типи за низкою положень: за дефініцією – як “різновид фашизму і практику співпраці національних зрадників з гітлерівськими окупаційними властями”; за витоками – як наслідок Першої світової війни, Версаля, тоталітаризму й “особистих морально-політичних якостей представників деякої частини суспільства окупованих країн”; за типологією – від побутових форм до “прогітлерівської політики правлячих кругів”; за історичним місцем – як включеність у процес “не тільки окремих осіб, а і цілих соціальних шарів і урядів”; за наслідками – як нанесення шкоди руху Опору, продовження війни, збільшення кількості жертв. Автор розрізняв чотири форми співпраці: побутовий для виживання і, власне, той, що став предметом дослідження – колабораціонізм як “особливу систему поглядів і їхнє практичне втілення на користь гітлерівської Німеччини, в збиток своїй батьківщині: адміністративний, економічний і військово-політичний”.

До речі, частина дослідників запропонувала дещо інші типології форм колабораціонізму. Наприклад, С. Кудряшов виділив військове, політичне й економічне співробітництво [17, с. 89–91]. М. Раманічев назвав на чотири форми колабораціонізму: політичний, адміністративний, господарський і військовий [18, с. 293].

Зазначимо, що серед дослідників проблеми колабораціонізму немає єдиної думки також щодо кількості радянських громадян, що пішли на службу фашизму. За даними М. Гарєєва, в різних охоронних, каральних частинах, у РОА (Русская Освободительна Армия) та інших націоналістичних формуваннях було близько 200 тис. осіб, з них у бойових озброєних формуваннях – понад 100 тис. [19, с. 49].

За підрахунками Л. Рєпіна, проведеними на підставі документів військового архіву в Потсдамі, служити в німецьку армію пішли не більше 180 тис. радянських громадян, з них приблизно половина – військовослужбовці, а інші – з цивільного населення [20].

За національним складом і назвою формувань кількість добровольців була розподілена так: кавказькі і “туркестанські” батальйони – 40 тис. осіб, дивізія СС “Галичина” – 10 тис., з’єднання і частини РОА – 28 тис., козацькі частини – 10 тис., будівельні і робочі батальйони – 15 тис., зенітні частини ППО – 5 тис. осіб. Усього – 108 тис. осіб [20].

У цих підрахунках нема відомостей про “хіви” (добровільних помічників) і допоміжну поліцію. Повніші дані наведені у фундаментальній праці, що нещодавно вийшла з друку – “Велика Вітчизняна війна. 1941–1945”, де стверджено, що до початку 1943 р. у вермахті налічувалося до 400 тис. “хів”, у службах з підтримки порядку – 60–70 тис. радянських громадян і до 80 тис. – у “східних батальйонах” і “східних легіонах”. Усього – 540–550 тис. осіб [21, с. 470].

Значна розбіжність у цифрах свідчить, що ця проблема має потребу в подальшій розробці, уніфікації методики дослідження, а також глибшому аналізі наявних документів.

На жаль, сучасна українська історіографія колабораціонізму не може похвалитися такими всеосяжними працями, як дослідження М. Семиряги, хоча кількість праць, у яких осмислюють процеси, що відбувалися в нашій країні в період окупації, у тому числі й ті або інші форми співпраці з окупантами, наразі обчислюють сотнями.

На відміну від істориків Росії, де головна частина праць, присвячених колабораціонізму, так чи інакше пов’язана з армією генерала Власова й іншими військовими формуваннями, що безпосередньо підкорялися керівництву Вермахту та зі зброєю в руках боролися проти сил країн антигітлерівської коаліції, коло інтересу

українських істориків головно зосереджено на історії боротьби ОУН та УПА й подібних організацій, чия діяльність не може так однозначно, як діяльність РОА генерала Власова, бути названа колабораціонізмом.

Підтвердження цієї позиції є у М. Семиряги, якого важко запідозрити в симпатіях до українського націоналістичного руху: “Пошук Власовим союзника, та ще такого одіозного, як Гітлер і його спільники, свідчив про те, що він не вірив (і не без підстав) у те, що його підтримає населення окупованої території СРСР, якщо він спробує розвернути в радянському тилу партизанську боротьбу. А по-друге, з подій того ж часу ми знаємо, як мужньо, без яких-небудь союзників і з мізерною надією на перемогу впродовж довгих років війни і навіть після неї билися за свободу і національну незалежність Організація українських націоналістів під керівництвом С. Бандери та її Українська повстанська армія. Це потрібно визнати незалежно від того, як ми оцінюємо цілі і методи бандерівців» [16].

Цієї ж позиції дотримується і більшість сучасних українських істориків, зазначаючи той факт, що ОУН, створена у 1929 р. для посилення опору антиукраїнській політиці “пацифікації”, яку проводили польські власті на західноукраїнських землях, після 1939 р. продовжувала боротися проти комуністичного тоталітаризму. На думку М. Ковалю, “союз ОУН з нацистами в цілому відповідав практиці, що склалася на міжнародній арені в другій половині 1930-х років. З Гітлером хотіли порозумітися уряди багатьох країн Європи. Сталінський уряд навіть уклав з нацистами пакет таємних договорів, які з погляду міжнародного права вважалися і вважаються злочинними... Тому немає правових підстав тлумачити як “чорну зраду” знаходження спільної мови між оунівським керівництвом і нацистськими лідерами. Адже оуновці не присягали на вірність радянській владі. Питання ж про те, чи не зраджували вони свій народ, йдучи в ім’я своєї ідеї на союз з третім рейхом, такою ж мірою торкається Сталіна з Молотовим” [22, с. 95]. Інший український історик В. Сергійчук навів звернення керівництва УПА до польського населення, видане вже після поразки гітлерівців: “Питання українців-“коляборантів”, що співпрацювали з німцями, є зовсім відсепароване й немає нічого спільного з УПА і взагалі з українським визвольним рухом. Були такі українці, але їх було менше як між росіянами, поляками чи французами, де вони перебували в постатях так званих фольксдойчів. Український визвольний рух плямував їх і поборював як національних зрадників так, як сьогодні поборює нових зрадників – більшовицьких коляборантів” [23; 24].

Інститутом історії України НАНУ в 2005 р. було оприлюднено Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія”, у якому на достатньо високому рівні дано оцінку українському визвольному рухові часів Другої світової війни. Зазначено, що в німецьких документах “на зламі 1941-1942 рр. з’явилася рубрика “Український рух опору”. Його складовими частинами німецькі експерти називали ОУН(б) і ОУН(м), а також загони отамана Т. Боровця-Бульби, котрий пов’язував себе політично з Державним центром УНР. Найбільш активними учасниками руху опору визнавалися бойовики ОУН(б) і бульбівці. З числа членів ОУН(м) до учасників руху опору можна віднести тільки тих, хто гуртувався навколо О. Ольжича. Голова ПУН А. Мельник та його найближче оточення залишалися фактично на пронимецьких позиціях” [25, с. 19].

Маємо визнати, що історіографія ОУН-УПА сьогодні є якнайповнішою і відображає різні сторони діяльності цієї організації. Іншими актуальними темами, що пов’язані з

відносинами між населенням України і окупантами, є такі: тема економічної політики Німеччини на українських землях; депортація цивільного населення України на роботу до Німеччини і роль в цьому органів місцевого самоврядування, управ, поліції тощо; участь органів місцевої влади і поліції в геноциді єврейського народу; боротьба між радянськими партизанами і націоналістичними загонами; ставлення різних конфесій до окупаційних властей; аналіз структури органів місцевої влади в різних регіонах України під час окупації; кількість українців, що воювали в частинах вермахту та СС; повсякденне життя в умовах окупації; ставлення окупантів до представників різних верств українського населення і до представників національних меншин. Особливу категорію становлять праці, в яких досліджено ті соціально-політичні й національні умови в СРСР, створені сталінським режимом, що певною мірою зумовили форми і методи радянського колабораціонізму. На достатньо високий рівень вийшли регіональні дослідження, у яких велику увагу приділяють у тому числі й об'єктивнішому висвітленню німецької окупаційної політики та її невід'ємної складової – залученню до співпраці частини цивільного населення, взаємодії з органами місцевого самоврядування тощо. У Харкові, це зокрема, дослідження А. Скоробогатова [26 – 30] та Р. Рибальченко [31; 32], в яких розглянуто різноманітні аспекти життя окупаційного Харкова.

Майже в усіх працях сучасних українських дослідників так чи інакше зазначено, що не можна порівнювати ситуацію в Західній Європі чи Росії з ситуацією в Україні: “слід розрізняти колабораціонізм націй, які мають державність, і колабораціонізм націй, які її не мають. Українці не мали державності, і для них німецька окупація була так само огидною, як і радянська. У цьому випадку народ опинився між двома вогнями, вибираючи з двох зол менше” [33].

Аналіз сучасної історіографії колабораціонізму залишає більше питань, ніж дає відповідей. На перший план тут виходить виявлення суті колабораціонізму, його місця й ролі у вітчизняній та світовій історії, вивчення динаміки і соціальних підстав колабораціонізму. З цим тісно пов'язані питання соціальної структури учасників цього руху, їхніх цінностей і вірувань, які несли на собі відбитки життя при радянській тоталітарній системі, що склалися до початку 1930-х років.

Сучасні тенденції в історичній науці засвідчують насамперед необхідність вироблення нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичних процесів в Україні, у тому числі й колабораціонізму частини населення з окупантами в період Другої світової війни. Л. Гудков писав: “Табуїзованість і нерационалізованість розуміння та сприйняття війни призвели до того, що увесь її тягар, людський страх і біль загналися, так би мовити, у “підсвідомість” суспільства. Це наче “сліпа пляма” його офіційної пам'яті. Навпаки ж, символіку перемоги занесено до традиційних конструкцій державної свідомості, які забезпечують пріоритет усіх “державних інтересів” та масову “готовність” пасивно перетерпіти будь-яке лихоліття” [2, А. 38–39].

Вихід з кризи історичного мислення потребує посилення уваги до розробки питань теорії історичного знання. Сьогодні історіософія повинна рішуче потіснити фактографію, потрібен не лише пошук нових фактів, а й, що і є головним, їхнє осмислення. Переосмислення історії має починатися з її теоретичних основ – предмета історичної науки, її функцій, принципів, головних напрямів тощо.

Уважаємо, що в цьому сенсі перспективним є напрям міждисциплінарних досліджень історії, передусім історико-соціологічних.

За роки існування історичної соціології сформувалося безліч поглядів на її специфіку: навіть у публікаціях, які претендують на право бути історичною соціологією, нерідкісні крайнощі. Одні автори тяжіють до історії, відводячи соціології місце інструментарію, інші вирішують суто соціологічні завдання, ігноруючи історичний контекст.

Різні грані підходів, що здійснюються в рамках індивідуально тлумаченої історичної соціології, багатогранність функцій і мети праць з історичної соціології відображають практику постановки і вирішення широкого кола завдань.

З теоретичного погляду необхідність соціологічних праць на історичну тематику пояснюють прагненням глибше зрозуміти процеси, що відбувалися в нашому суспільстві в різні історичні періоди. Як зазначав Н. Еліас, “яким був історичний шлях суспільних форм, можна зрозуміти тільки на підставі орієнтованого на факти і насиченого емпіричним матеріалом дослідження” [34, с. 56]. Це, відповідно, не тільки допомагає по-новому осмислити сучасний стан суспільства, а й дасть змогу простежити етапи його розвитку в історичній перспективі, зрозуміти багато соціальних явищ сучасності та минулого в контексті історичних подій. М. Романовський писав, що “історична соціологія забезпечує єдність аналізу минулого, сучасного й майбутнього часового континууму соціологічного теоретизування та емпіричних досліджень за допомогою включення історичного минулого до аналізу досліджуваних об’єктів” [35, с. 119].

У процесі вивчення багатьох аспектів історії нашої країни саме проблема отримання емпіричного матеріалу та достовірного фактажу, на підставі яких Н. Еліас закликав досліджувати історичний шлях суспільних форм, є найгострішою.

Думка П. Томпсона, що головною проблемою для вивчення колишніх соціалістичних країн стало не стільки знищення письмових документів, скільки масштабність наявних у них недостовірних і перекручених даних, не викликає сумніву.

Однак необхідно визнати, що для вивчення радянського суспільства зсередини, не з боку влади, а з боку людини – джерела досить незначні. У радянській державі в ХХ ст., коли існував жорсткий пресинг і придушення будь-яких свобод, люди просто боялися говорити й тим більше писати про свої думки. Постійні доноси, стеження, репресії не спонукали до щоденникового “діалогу із самим собою”. Тим ціннішими є ті джерела біографічних даних – особисті документи, мемуари, записки, щоденники тощо, що збереглися до цього часу, або матеріали інтерв’ю та бесід з очевидцями тих подій. Біографічні документи апріорі суб’єктивні. У цьому їхня особливість і головне достоїнство, що дають змогу наблизитися до осмислення людьми своєї історії, повсякденного життя, виявляти особливості менталітету. Інші види джерел, найчастіше створені різними чиновниками та діловодами, написані з позиції держави, і людина в них є об’єктом здійснення її владних повноважень.

Загалом, як зазначив І. Девятко, “відмінністю біографічного методу можна вважати більшу сфокусованість на унікальних аспектах історії життя людини (іноді групи, організації) і на суб’єктивному, особовому підході до описання життя людини, кар’єри, історії кохання та ін. В центрі уваги соціолога тут з’являється документальне, або усне, опис події з погляду самого “випадку”, тобто ті відомості, які в медицині називають суб’єктивним анамнезом” [36, с. 23].

Що ж можна чекати від використання біографічного методу в дослідженнях з історичної соціології? М. Рустін відповідав на це питання так: “Уявляється, що будуть знайдені зв’язки

між індивідуальними історіями життя і ширшими рамками їх розуміння. Там, де біографічні дослідження обмежені вивченням і прославлянням індивідуального життя як такого, мало ймовірно, що вони можуть стати прийнятним і привабливим об'єктом дослідження. Дуже багато біографій, дуже багато специфіки, дуже багато відмінностей для їхнього тонкого аналізу й опису, щоб їх запам'ятовувати самих по собі. Соціальні дослідники, з властивою їм схильністю до розуміння репрезентативних або типових соціальних фактів, загалом згодні з такою думкою. Підхід, який зводиться до узагальнення фактів, має ті ж обмеження і там, де ці факти торкаються суб'єктивного досвіду, історій життя або усної історії. Розуміння включає привнесення значень, виявлення причинного зв'язку, типологію, а не просто детальний опис [37, с. 14].

Тому першорядні проблеми якісної біографічної соціології полягають, з одного боку, у необхідності збереження переважно соціологічних рамок аналізу, з іншого, – у демонстрації того, що первинне знання соціальної структури і процесів можна отримати на підставі вивчення індивідуальних історій життя. Потрібно довести, що соціологічна теорія може розвиватися, ґрунтуючись на вивченні індивідуальних випадків, на протигагу звичній соціологічній практиці, коли індивідуальне життя постає як таке, що має зміст, тільки будучи вписане в рамки соціологічних категорій, що вже утвердилися. Доцільно пам'ятати, що нам треба знайти відповідь на питання, сформульоване М. Вебером: “Які мотиви примушували і примушують окремих “функціонерів” і членів певного “співтовариства”, поводитися так, щоб таке співтовариство виникло і продовжувало існувати?” [38, с. 620].

Щоб методологія залишалася соціологічною, необхідно довести, що життєва траєкторія або індивідуальний спосіб існування є соціально репрезентативними. Це дасть змогу зрозуміти – шляхом побудови висновку або виявлення подібності – інші подібні випадки, що стосуються того ж виду. Первинною точкою відліку, основою в разі побудови висновків і визначення подібностей та розходжень є індивідуальний суб'єкт. У цьому контексті Н. Козлова зазначила, що “можна за індивідуальним документом реконструювати картину світу того, ким він вироблений, а отже, говорити про суспільство загалом” [39, с. 15].

Потреба в новому прочитанні історії з'явилася за ситуації, коли держава перестала бути універсальним суб'єктом історичного процесу і через це не може вже повністю забезпечити ідентифікацію індивіда в історичному просторі внаслідок створення метанаративів національно-державного рівня. Реальність складна і багатоманітна, а головна цінність біографічного методу, в тому числі й усної історії, бачиться в здатності відтворення різноманіття думок, неоднозначності ставлення до минулого в свідомості людей. Конструювання суб'єкта, що вивчається, повинне дати нову основу для самоідентифікації індивідуума й для толерантного ставлення до “Іншого” саме через його розуміння як “Іншого” на базі компаративних підходів.

Виконання такого великого й складного завдання, як виявлення причин та умов, які штовхали людей до співробітництва з окупаційною владою та створення, можливо, досить умовного, соціального портрета колабораціоніста, є непосильним завданням без надання слова свідкам тих подій.

Необхідно наголосити, зокрема, що через надзвичайну різномірність джерел важко намалювати цільну картину повсякденного життя в окупованому Харкові. Тому завдання бачимо в тому, щоб змалювати в соціологічному дослідженні різні стратегії виживання населення на зайнятій окупантами території, причому оцінки тим чи іншим стратегіям будуть дані самими свідками тих подій за допомогою методів усної історії.

1. *Левада Ю.* Рамки и варианты исторического выбора // Куда пришла Россия? Итоги социальной трансформации / Под ред. Т.И. Заславской. – М., 2003. – С. 161–167.
2. *Гудков Л.* Перемога у війні: до соціології одного національного символу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 34–35.
3. *Киссельгоф И.* История Франции в годы Второй мировой войны. – М., 1975. – С. 46–53.
4. *Киссельгоф И.* Капитуляция Франции и вишистский режим в 1940–1941 гг. // Из истории Франции. – Уфа, 1961. – С. 93–168.
5. *Книппинг Ф.* Германская политика по отношению к Франции в 1940–1942 гг. // Вторая мировая война. Дискуссион. Основные тенденции. Результаты исследований: Пер. с нем. – М.: Весь Мир, 1997. – 374 с.
6. *Чельшиев И.* СССР-Франция: трудные годы 1938-1941. – М., 1999. – 368 с.
7. *Уткин А.* Внешняя политика Франции в 1925-1940 гг. – М., 1985. – 247 с.
8. *Арзаканян М.* Политическая история Франции XX века. – М., 2003. – 157 с.
9. *Бьянка Ш.* К развитию общественно-политических взглядов С. Ч. Боса в 30-е годы // Политическое развитие и общественная мысль Индии. – М., 1976. – С. 334–335.
10. *Шелленберг В.А.* Лабиринт. Мемуары гитлеровского разведчика. – М., 1991. – 400 с.
11. Советская историческая энциклопедия. – Т. 13. – М., 1971. – 947 с.
12. Большая советская энциклопедия. – Т. 2. – М., 1970. – 413 с.
13. *Дюррозель Ж.Б.* Історія дипломатії. – Київ: Основи, 1995. – 903 с.
14. *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століть. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
15. *Верт А.* Франция, 1940-1955. – М.: Иностран. лит., – 1959. – 615 с.
16. *Семиряга М.И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – М.: РОССПЭН, 2000. – 862 с.
17. *Кудряшов С.* “Предатели”, “освободители” или жертвы режима? Советский коллаборационизм (1941-1942) // Свободная мысль. – 1993. – № 14. – С. 82 - 98.
18. *Раманичев Н.* Власов и другие // Вторая мировая война: актуальные проблемы. – М., 1995. – С. 292 - 313.
19. *Гареев М.А.* О мифах старых и новых // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 4. – С. 45–51.
20. *Репин Л.* “...Русские пленные добровольно служить не идут...” // Известия. – 1990. – 28 мая. – С. 2.
21. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. Кн. 1. – М., 1995. – 663 с.
22. *Коваль М.* ОУН-УПА: між “третім рейхом” і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2-3. – С. 99–100.
23. *Сергійчук В.* Наша кров – на своїй землі. – Київ, 2000. – С.72–77.
24. *Касьянов Г.* Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 29–42.
25. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К.: Наукова думка, 2005. – 56 с.
26. *Скоробогатов А.* Харківська “Просвіта” у воєнні роки (1941–1943 рр.) // Совр. общество. – 1995. – № 1–2. – С.13–19.
27. *Скоробогатов А.* Базари підкупаційного Харкова (1941–1943 рр.) // Вісник Харків. ун-ту. Історія. – 2002. – Вип. 34. – № 5–6 – С. 276–284.
28. *Скоробогатов А.* ОУН у Харкові за часів окупації (1941–1943 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 81–89.

29. *Скоробогатов А.* Антибільшовицький табір в окупованому Харкові (1941–1943) // Вісник Харків ун-ту. Історія. – 1999. – Вип. 31. – № 41. – С. 226–236.
30. *Скоробогатов А.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943 рр.). – Харків: Прапор, 2004. – 368 с.
31. *Рибальченко Р.* Загадкова постать окупаційного Харкова – Кіндрат Полуведько // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія і природознавство. – № 3. – С. 14–21.
32. *Рибальченко Р.* УАПЦ на Харківщині в часи німецької окупації // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України. Зб. наук. статей. – Харків, 1999. – С. 45–78.
33. *Бондаренко К.* Історія, якої ми не знаємо. Чи не хочемо знати? // Дзеркало тижня. – 2002. – № 12 (387). – С. 3.
34. *Элиас Н.* О процессе цивилизации. Т.2. – М., СПб.: Университетская книга, 2001. – 382 с.
35. *Романовский Н.В.* Историческая социология: проблемы и перспективы // СОЦИС. – 2002. – № 10. – С. 114–121.
36. *Девятко И.Ф.* Биографический метод // Методы социологического исследования. – Екатеринбург, 1994. – 201 с.
37. *Рустин М.* Размышления по поводу поворота к биографиям в социальных науках // ИНТЕР. – 2002. – № 1. – С. 14.
38. *Вебер М.* Избранные произведения. – М., 1990. – 808 с.
39. *Козлова Н.* Методология анализа человеческих документов // СОЦИС. – 2004. – № 1. – С. 14–26.

**THE APPLICATION OF THE ORAL HISTORY METHODS
IN THE SOCIOLOGICAL STUDY OF COLLABORATION
PHENOMENON DURING THE NAZI
OCCUPATION OF KHARKIV IN 1941-1943**

S. G. Kryzhnyj

V.N. Karazin National University of Kharkiv

The article elaborates the application of the oral history methods in the study of the collaborationism in the city of Kharkiv during World War II. Author underlines the crucial role of the study of private documents, letters, diaries and interviews with the participants of these events because of the lack of satisfying sources of information on collaborationism. The survival strategies of the people living under the Nazi occupation are the central subject of analysis.

Key words: oral history, occupation, survival strategies.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2007

Прийнята до друку 15.10.2007